

KS. KAZIMIERZ ŚMIGIEL

Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 32: 1976

LOS Y ARCHIWÓW, BIBLIOTEK I MUZEÓW KOŚCIELNYCH POD RZĄDAMI A. GREISERA (1939—1945)

Zasoby kościelnych instytucji kulturalno-naukowych partycypowały w losach narodowych dóbr kulturalnych. Na skutek długich wieków istnienia i szczególnej troski Kościoła kulturalne instytucje kościelne były wyjątkowo bogate w liczne i cenne zbiory. Polityka okupanta objęła likwidację instytucji i grabież zasobów.

„Podstawy prawne” do przeprowadzenia konfiskat zostały wydane przez różne osobistości i instytucje okupacyjne. Himmler w tajnym okólniku z 16 XII 1939 r. wydał wytyczne w sprawie postępowania przy konfiskacie dzieł sztuki, archiwaliów, ksiązek. Wszystkie przedmioty znajdujące się w prywatnych i publicznych zbiorach, archiwach i muzeach podlegały rekwizycji, jeżeli łączył się z tym „interes niemiecki”¹. To zarządzenie było podstawą do formalnych konfiskat księgozbiorów i wartości muzealnych². Dnia 13 XII 1939 r. Greiser wydał zarządzenie o rejestracji bibliotek i wszelkich księgozbiorów, celem planowej koncentracji zasobów i zabezpieczenia polskiej książki przed korzystaniem z niej przez czytelników³. Urząd namiestnika Rzeszy zarządził 12 VI 1940 r. i 7 II 1941 r. zajęcie oraz zabezpieczenie wszelkich kościelnych materiałów drukowanych i rękopiśmiennych: ksiąg metrykalnych, archiwaliów, rękopisów. Szczególną uwagę zwracano także na fragmenty, zniszczone i trudno czytelne szczątki druków i rękopisów, z powodu ich wartości historycznej. Gdy idzie o polskie instytucje kościelne i polskich duchownych, wspomniane materiały były konfiskowane, natomiast w odniesieniu do niemieckich urzędów kościelnych dozwolone zostały pewne złagodzenia, polegające na możliwości formalnego przekazania instytucjom państwowym wartościowych ksiąg metrykalnych, lub też polegające na pozostawieniu ich na miejscu z obowiązkiem dostarczenia wykazu przechowywanych wartościowych materiałów⁴.

¹ K.M. Pospieszalski: *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, Wybor dokumentów*, cz. 2: *Ziemia „wcielona”*, Poznań 1952 s. 207—211 (przedruk dokumentu). Okólnik Himmlera powołuje się na zarządzenia Haupttreuhandstelle-Ost z 1 i 5 XII 1939 (nie opublikowane).

² Np. konfiskata Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. *Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939—1945*, Wydawnictwo źródłowe, przygot. do druku Cz. Łuczak, Poznań 1969 s. 25—26; tamże na s. 182 sprawozdanie HTO za lata 1939—1942.

³ Instytut Zachodni, dok. I 449. Rejestracji należało dokonać u dra Streita, kuratora uniwersytetu w Poznaniu, do 15 I 1940. Zarządzenie Greisera było wielokrotnie ogłaszane w prasie. J. Baumgart, *Los bibliotek wielkopolskich w latach 1939—1945*, „Prz. zach.”, r. 2: 1946 półr. 2 s. 928.

⁴ Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego, Landrat Kempen 9, 19, urząd namiestnika Rzeszy (ref. I/6): do przesów regencji 7 II 1941.

Nie czekając na „podstawy prawne” władze okupacyjne od początku dokonywały zamknięcia i wywłaszczenia archiwów i bibliotek. Pierwszym celem ataku były instytucje centralne. 4 X 1939 r. zjawiła się policja bezpieczeństwa w gmachu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, przeprowadzając wielogodzinną rewizję i przesłuchania kierownika ks. prof. J. Nowackiego. Główny magazyn archiwalny został opieczętowany, los całej instytucji przesądzony. Już w grudniu 1939 r. zamierzano całkowicie zlikwidować archiwum, lecz chwilowo odstąpiono od tego zamiaru. We wrześniu 1940 r. i w kwietniu 1941 r. wszystkie zasoby zostały wywiezione z archiwum. Archiwalia przewieziono do kościoła farnego w Poznaniu i archiwum państwowego, zbiory biblioteczne liczące 200 tys. tomów przetransportowano do składnicy książek w kościele św. Michała przy ul. Stolarskiej⁵. Kierownik archiwum wszedł do personelu Reichsarchiv w Poznaniu⁶. Archiwa kapitulne usytuowane w katedrach dzieliły ich losy. 7 XI 1939 r., na skutek zamknięcia katedry włocławskiej i aresztowania kierownika archiwum ks. dr. S. Maternowskiego, przestało działać tamtejsze archiwum. W czerwcu i lipcu 1942 r. okupanci wywieźli archiwalia i rękopisy biblioteki kapitulnej do Poznania, gdzie skoncentrowali archiwa z całego Kraju Warty⁷. Katedra gnieźnieńska została zamknięta 9 XI 1939 r. Na wiosnę następnego roku zostały wywiezione z niej do Poznania zbiory archiwum: akta, rękopisy, pieczęcie⁸. Bibliotekarz i archiwariusz ks. kan. L. Formanowicz został aresztowany 26 VIII 1940 r.

Akta nowe, znajdujące się w registraturach kurii i sądów diecezjalnych, podzieliły losy akt dawnych. Zamknięcie registratur nastąpiło razem z odebraniem budynków administracyjnych — w 1939 r. w Poznaniu, Gnieźnie i Włocławku, w 1941 r. w Łodzi. Przemieszczenia akt do zbiornic okupacyjnych dokonano w latach 1940—1942.

Archiwa parafialne i dekanalne zostały w większości pozabierane, zwłaszcza lupiono wszystkie księgi metrykalne, które gromadził Gausippenamt⁹.

Starożytne diecezje wielkopolskie posiadały bardzo bogate biblioteki kapitulne i seminaryjne (kapituła gnieźnieńska 25 000 woluminów, 350 inkunabułów, 193 rękopisów; seminarium duchowne: 25 000 woluminów, 418 inkunabułów; Poznań — biblioteka seminaryjna: 25 000 woluminów; Włocławek — biblioteka seminaryjna 120 000 woluminów, 800 inkunabułów), które zostały zlikwidowane i przeniesione do Poznania¹⁰. Podobnie zostały zabrane biblioteki zakonów i zgroma-

⁵ J. Nowacki: *Losy wojenne Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, „Spraw. PTPN”, t. 13: 1945/46 s. 45.

⁶ F. Lenort: *Z dziejów organizacji i zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 15: 1967 s. 86.

⁷ S. Librowski: *Sprawozdanie z działalności Archiwum Diecezjalnego we Włocławku 1945—1949*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 1: 1959/60 z. 1 s. 139, 145.

⁸ J. Powidzki: *Losy katedry gnieźnieńskiej podczas okupacji 1939—1945*, w: Święty Wojciech, Gniezno 1947 s. 302. Odbiór materiałów gnieźnieńskich potwierdził 23 V 1940 dr Gollub, kierownik archiwum w Poznaniu.

⁹ Archiwum Państwowe Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego, Stadtverwaltung Litzmannstadt 85 d 21—25; pismo nadburmistrza Łodzi do kierownika gestapo 7 III 1941; tamże, nota z 2 X 1941: przeniesiono do archiwum miejskiego ok. 350 tomów ksiąg metrykalnych. W 1949 policja skonfiskowała w wielu powiatach księgi metrykalne. Archiwum Archidiecezjalne Wrocław, I A 25 s. 54: bp Dymek do bpa Wienkena 14 X 1940; Cz. Łuczak: *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1966 s. 216—217; S. Librowski, jw. s. 147.

¹⁰ Archiwum Zakładu Historii Partii przy Komitecie Centralnym PZPR, Delegatura Rządu RP na kraj 202/VII, 2, 19; raport sytuacyjny za okres od 15 VIII—15 XI 1941; J. Baumgart, jw. s. 933.

dzeń zakonnych. Biblioteki nowe także przeznaczano na makulaturę¹¹. Do połowy 1941 r. zdołano skoncentrować w Poznaniu około 1,5 miliona książek. Według dyrektyw gauleitera książek nie wolno było przekazywać do innych okręgów, natomiast przewidywano rozdzielanie do różnych bibliotek i ich wymianę¹².

Na skutek konfiskaty i przewozu archiwaliów i książek, powstały ogromne straty. Kard. Hlond, chcąc ratować przed Niemcami niektóre najcenniejsze zbiory piśmiennicze i ważniejsze akta archiwum prymasowskiego, pod koniec sierpnia i na początku września 1939 r. zarządził ich ukrycie w Lubartowie. Gestapo udało się odkryć te materiały, zostały zabrane do Reichssicherheitshauptamt w Berlinie, następnie przekazane do Poznania i włączone do Reichsarchiv¹³. Ten zespół akt partycypował w losach archiwaliów skoncentrowanych w archiwum państwowym. W 1942 r. część archiwaliów kościelnych zarząd archiwum przewiózł do fortyfikacji k. Sulęcina, w 1944 r. dalsza część akt została przerzucona do kopalni soli w Grasleben oraz do kościołów na prowincji: w Tarnowie Podgórnym, Bytyniu, Wilczynie, Biezdrowie i innych. Natomiast zbiory pozostawione w archiwum na Górze Przemysława w Poznaniu spłonęły doszczętnie 29 I 1945 r. Straty powstały bardzo wielkie, między innymi spłonęło 30 tys. dokumentów papierowych i 200 dyplomów pergaminowych z XIII—XIV w. Niektóre bardzo cenne jednostki archiwalne nie odnalazły się po wyzwoleniu¹⁴. Akta łódzkie zostały zmagazynowane w Strykowie¹⁵, gnieźnieńskie w Biezdrowie¹⁶. W zasobach archiwalnych diecezji gnieźnieńskiej i włocławskiej przechowywanych w centralnych magazynach odnotowano stosunkowo niewielkie straty¹⁷.

Dla zbiorów bibliotecznych przygotowano w Poznaniu pomieszczenia w skonfiskowanych kościołach, między innymi w kościele św. Michała. Opiekę nad tymi zbiorami spełniała centralna instytucja Buchsammelstelle z kierownikiem dr. von Höhn na czele. Ta placówka podlegała kuratorowi Uniwersytetu Poznańskiego. Część magazynowanych w tym pomieszczeniu książek uległa zniszczeniu w czasie nalotu alianckiego 29 V 1944 r. I tak 90% księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, liczącego ok. 200 000 woluminów¹⁸; z bogatej Biblioteki Seminaryjnej w Włocławku, liczącej 120 000 woluminów, uratowało się zaledwie 30 000. Ocalały tylko te książki, które były w dolnych pomieszczeniach kościoła¹⁹. Stan odzyskanych stamtąd książek był godny pożałowania. Część książek Biblioteki Seminaryjnej w Gnieźnie znajdowała się w wodzie. Cenne egzemplarze wyglądały jak rozmazane bryły. I te szkody były niepowetowane²⁰. Ogromne szkody poniosły

¹¹ M.B. Banaś: *Urszulanki w Poznaniu 1857—1957*, „Mies. kośc. Archidiec. Pozn.”, 1957 s. 401 przyp. 16; S. Helsztyński: *Miasto i powiat Gostyń w czasie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, „Prz. zach.”, r. 10: 1954 nr 2 s. 126.

¹² Instytut Zachodni, dok. I 449: pismo z 16 V 1941.

¹³ *Sierpień i wrzesień 1939. Z dziennika prymasa Hlonda*, „Przew. katol.”, 1962 nr 36; J. Nowacki, jw. s. 45; F. Lenort, jw. s. 81.

¹⁴ F. Lenort, jw. s. 81—82; K. Kaczmarczyk: *Straty archiwalne na terenie Poznania w latach 1939—1945*, „Archeon”, 27: 1957 s. 35.

¹⁵ J. Żdźarski: *Dzieje Kurii Biskupiej Diecezji Łódzkiej*, „Wiad. diec. łódz.”, 1967 s. 142.

¹⁶ K. Śmigiel: *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1939—1945*, w: *Studia historyczne*, t. 2, Lublin 1968 s. 254.

¹⁷ S. Librowski, jw. s. 146—147; relacja ks. S. Librowskiego z 16 VI 1975. Prawie wszystkie archiwalia wywiezione w 1942 r. powróciły do Włocławka.

¹⁸ J. Nowacki, jw. s. 46.

¹⁹ J. Grajner, F. Gruse: *Diecezja włocławska*, „Przew. katol.”, 1962 nr 19.

²⁰ Kronika Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Gnieźnie, opis przewożenia książek z Poznania do Gniezna.

archiwa i biblioteki parafialne. Część ksiąg metrykalnych i innych akt zginęła bezpowrotnie. W tych parafiach, z których zabrano księgi metrykalne, władze duchowne zaleciły w czasie okupacji zaprowadzić nowe agendy oraz wpisywać chrzty, śluby i zgony²¹.

Wszystkie muzea diecezjalne uległy zlikwidowaniu. Zbiory Muzeum Poznańskiego zostały przekazane do Kaiser Friedrich Museum²². Muzeum Włocławskie, założone przy seminarium duchownym przez księży Zenona i Stanisława Chodyńskich, zostało zniszczone²³. W gmachu Muzeum Diecezjalnego w Gnieźnie urządzono magazyn amunicji, zbiory zaś prawie wszystkie zaginęły²⁴.

KS. ALEKSY PETRANI

BIBLIOTEKA SEMINARIUM DUCHOWNEGO W PIŃSKU

Diecezję Pińską utworzył papież Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r. Pierwszym biskupem pińskim został ks. Zygmunt Łoziński (1870—1932), dotychczasowy biskup miński, który od r. 1921 rezydował razem ze swoją kurią w Nowogródku. Jako katedrę dla nowej diecezji Stolica Apostolska wyznaczyła kościół poklasztorny OO. Franciszkanów pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, natomiast budynek konwentualny otrzymała na własność Pińska Kapituła Katedralna.

Pińsk, prastary gród ruski, w r. 1097 wraz z Turowem należał do w. ks. kijowskiego Światopełka, następnie przechodził do rąk rozmaitych książąt, aż w drugiej połowie XIII w. dostał się pod władzę książąt litewskich.

Konwent OO. Franciszkanów fundował w Pińsku Zygmunt Kiejstutowicz, książę piński w latach 1432—1440. Zygmunt nie tylko hojnie wyposażył klasztor, ale na mocy indultu otrzymanego od Stolicy Apostolskiej utworzył przy nim parafię, tak iż każdorazowy gwardian był równocześnie proboszczem¹. Pińsk należał do diecezji łuckiej, a klasztor piński był pierwszym i przez długi czas jedynym

²¹ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Zbiór rozporządzeń kościoła Zmartwychwstania Pańskiego: pismo okólne Kurli Poznańskiej z 26 III 1941.

²² J. Nowacki, jw. s. 45.

²³ J. Grajner, F. Gruse, jw.; S. Librowski: *Diecezja włocławska oraz jej wkład w życie Kościoła i narodu*, „Kron. Diec. Włoc.”, t. 49: 1966 s. 273.

²⁴ K. Śmigiel, jw. s. 274.

¹ Opis fundacji i tekst dyplomu podaje Kamil Kantak w artykule pt. *Die Entstehung der polnischen Konvente der Böhmisches-Polnischen Franziskaner-Provinz*, „Franziskanische Studien”, Jg. 16: 1929 s. 81—119.